Shodhshauryam, International Scientific Refereed Research Journal
© 2020 SHISRRJ | Volume 3 | Issue 5 | ISSN : 2581- 6306

ब्राह्मणग्रन्थेषु गो महिमा

डॉ. नानूराम जाटः
रा. उ. प्रा. सं. विद्यालय माताजी भोपावास चौमूँ ,भारत।

Article Info
Volume 3, Issue 5
Page Number: 233-260

Publication Issue :
September-October-2020

Article History
Accepted : 10 Sep 2020
Published : 20 Sep 2020

सारांश – शतपथब्राह्मणे प्रथमकाण्डे महीनां पयोऽसि अस्य मन्त्रांशस्य रहस्योद्घाटनं " - कुर्वन्नाहइदानीं वर्णनक्रमे ब्राह्मणग्रन्थेषु गवां महत्वं निश्चयेन भणितम्। सर्वप्रथमं ब्राह्मणविषये समासेन चिन्तनं करिष्यते। प्रथमं तावत् ब्राह्मण शब्द - विचार्यते : ब्रह्मणो वेदस्य मन्त्रराशीदं नाम यज्ञक्रिया वस्तुतत्वादि निरूपं प्रवचनं ब्राह्मणम्। ब्रह्मशब्दस्य मन्त्ररूपोऽर्थस्तु वेदैरेव विहिततद्यथा :- ब्रह्म वै मन्त्र:1 तथा पवित्रे करोति इत्यत्र पवित्रेस्थौ वैष्णव्यौ इति मन्त्रमादाय यज्ञो वै विष्णुः यज्ञिये स्थ इत्येवैतदाह।

मुख्यशब्दः – ब्राह्मणग्रन्थेषु, गो, महिमा, शब्दः।

इदानीं वर्णनक्रमे ब्राह्मणग्रन्थेषु गवां महत्वं निश्चयेन भणितम्। सर्वप्रथमं ब्राह्मणविषये समासेन चिन्तनं करिष्यते। प्रथमं तावत् ब्राह्मण शब्द - विचार्यते :ब्रह्मणो वेदस्य मन्त्रराशीदं नाम यज्ञक्रिया वस्तुतत्वादि निरूपं प्रवचनं ब्राह्मणम्। ब्रह्मशब्दस्य मन्त्ररूपोऽर्थस्तु वेदैरेव विहिततद्यथा :- ब्रह्म वै मन्त्र:[1] तथा पवित्रे करोति इत्यत्र पवित्रेस्थौ वैष्णव्यौ इति मन्त्रमादाय यज्ञो वै विष्णुः यज्ञिये स्थ इत्येवैतदाह। इति च तस्य प्रवचनलक्षणम् ब्राह्मणम्। अन्यैश्च भाष्यकारैः स्वस्व - ":ब्राह्मणं नाम कर्मणस्तन्मन्त्राणाञ्च व्याख्यानग्रन्थ" - तद्यथा :स्वीकृत :भाष्ये तथैव प्रस्ताव[2]

सायणाचार्यस्य मते -

Copyright: © the author(s), publisher and licensee Technoscience Academy. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Non-Commercial License, which permits unrestricted non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited

नैरुक्त्यं यस्य मन्त्रस्य विनियोगप्रयोजनम्। :

प्रतिष्ठानं विधिश्चैव ब्राह्मणं तदिहोच्यते।।[3]

पूर्वमीमांसायां च -तच्चोदकेषु मन्त्राख्या :शेषे ब्राह्मणशब्द -[4]

यथा वेदशब्दनपुंसकलिंगत्वेन रूढः।। जातिवाचक :ग्रन्थवचनस्तथैव ब्राह्मण शब्दोऽपि भवति। स च ब्राह्मणशब्द : संहन्यन्ते स्पष्टी क्रियन्ते। :ब्राह्मणसंघाते वेदभागे नपुंसकम्। ब्रह्मणि नाम मन्त्रा - ब्राह्मण शब्दस्तु पुंल्लिगे भवति यथा व्याख्यान्ते वा यस्मिस्तादृशे वेदभागे ब्राह्मणशब्द इत्यर्थः। :अपवादोऽपि क्वचित् प्राप्यते। महाभारते उद्योग पर्वणि -

य इमे ब्राह्मणामन्त्रा वै प्रोक्षणे गवाम्। :प्रोक्ता :

एते प्रमाणं भवत उताहो नेति वासव।।[5]

इत्यत्र ब्राह्मणशब्द। अपवादप्रयोगमेव मन्ये। सर्वत्:व्यासेन पुल्लिगे अंगीकृत :र ग्रन्थवाचकनपुंसकलिंगे :ब्राह्मणशब्द : एव प्रयुज्यते।

शतपथब्राह्मणे प्रथमकाण्डे महीनां पयोऽसि - अस्य मन्त्रांशस्य रहस्योद्घाटनं कुर्वन्नाह"

अथैक आज्यं निर्वपति। यद्वा आदिष्टं देवतायै हविर्गृह्यते यावद्देवतं तद्भवति तदितरेण यजुषा गृहणाति न वा एतत्" कस्यैचन देवतायै हविर्गृह्यन्नादिशति यदाज्यं तस्मादनिरुक्तेन यजुषा गृह्णाति महीनां पयोऽसीति मह्य इति ह वा एतासामेकं नाम यद्गवां तासां वा एतत्पयो भवति तस्मादाह महीनां पयोऽसीत्येवमु हास्यैतत् खलु यजुषैव गृहीतं भवति तस्मादेवाह महीनां पयोऽसि इति"[6]

अस्य ब्राह्मणस्यास्मिन्नेव काण्डे वत्सापाकरणस्य विधिअथ मातृणामेकां शाख्योपस्पृशति। वत्सेन" तद्यथा :प्रोक्त : सविता :सविता पार्थयत्विति सविता वै देवानां प्रसविता सवितृप्रसूता यज्ञं सम्भरानिति तस्मादाह देवो व :व्याकृत्य देवो व प्रार्थयत्विति।श्रेष्ठतमाय कर्मण इति। यज्ञो वै श्रेष्ठतमं कर्म यज्ञाय हि तस्मादाह श्रेष्ठतमाय कर्मण इति"[7]

मनुष्याणां कृते परमेश्वरस्य यदा कृपा भवति तदा प्रजानां पशूनाञ्चाभिवृद्धिजायते। वैदिककाले पशव : धनानि आसन् : इदानीमपिपशुपालकाकथिता। अन्यथा रु :भवन्ति। ईश्वरस्य कृपयैव गोष्ठे गवां वृद्धि :सुखिनो :द्रस्य कोपात् एकस्मिन् दिवसे रोगात् पशवो म्रियन्ते। तस्मात् पशु - श्रीरेव भवति इति :एषा वा आशी। जीवेयं प्रजा मे स्याच्चियं गच्छेयमिति : तद्यत् पशूनाशास्ते तच्छ्रियमाशास्ते श्रीर्हि पशवस्तदेताभ्यामेवैतदाशील् सर्चमाप्तं तस्माद्वा एते अत्र द्वे आशिषौ क्रियेते।[8]

शतपथब्राह्मणे अभिवोत्रब्राह्मणं नामकमेकं काण्डं संक्षेपेण निरूपितम्। तत्रैव अनेकेषां द्रव्याणां चित्रणं कृतम्। हिंकार : श्रौतमध्ये उच्चार्यते अस्य हिंकारस्य एकं फलं कथं च हिंकारस्य उच्चारणं विधीयते। एतत् सर्वं अस्यां कण्ठिकामं – भणितम्

ते स्तुत्वा प्राञ्च उच्चक्रमुः। पुनरेम इति देवा यद्गां सम्भूतां सा हैनानुदीक्ष्य हिञ्चकार ते देवा विदाञ्चक्रुरेष साम्नो हिंकार इत्यपहिंकारं हैव पुरा ततसामास स एष गवि साम्नो हिंकारस्तस्मादेषोपजीवनीयोपजीवनीयो ह वै भवति य एवमेतं गवि : "साम्नो हिंकारं वेद[9]अयमर्थयज्ञस्य माहात्म्यं वर्धयति। अस्य हिंकारस्य वैशिष्ट्यं गवा सह तुल्यते। :सामवेदोक्तो हिंकार : माहात्म्यं सर्वैरेव स्वीकृतम्। :कारणं तु स्पष्टमेवयत् गीत्यात्मकस्य साम्नपुनश्च गौवैशिष्ट्यं यज्ञमाध्यमेन व्यञ्जितम्। : - कार्यं सर्वत्र प्रसरति :यज्ञविद्याया ते होनुः भद्रं वा इदमजीजनामहिये गामजीजनामहि यज्ञोहो बेयं न युते गोर्यस्तायतेऽन्ने होवेयं यदि किन्चान्न गोरेव तदिति"[10]

अस्या कण्डिकायाभाष्ये :कण्डिकाया :कदाचिदपि वा न सम्भवति। अस्या:अयमर्थः वर्तते यत् गां विना यज्ञस्य विस्तार : - प्राह :सायणाचार्य

अथ होमद्रव्यस्य पयस उत्पत्तिं वक्तुं प्रथमतो गोरुत्पत्तिमाह त उ हेवि। यथाऽस्मदीयअस्मान् सृष्टवान् वयं :पिता प्रजापति : :भवामः। यत् यत्र अस्मान् अनु अनन्तरम् अराद् भवेत् जायेत तद् वयं सृजामहे। एवं प्रतिज्ञाय गां संसृजवन्त :तम् अनु स्म हिंकारवर्जितेन गायत्रसाम्न ा बहिष्पवमानेन तुष्टुविरे स्तुतवन्त। तस्य स्तोत्रदेशस्य यत् परिश्रयणं स समुद्रः अभवत् यश्च : सा पृथिवी जातेत्यर्थः। :स्तोत्रदेश :स्ताव तासां गवां यज्ञस्य च साधारणमेकं नामोपदिश्य प्रशंसति। गां यज्ञं च एतदुभयमुत्कृष्टं पुण्यरूपम् इति अनेनाभिप्रायेण परिहरेत् रक्षेत्। तस्य परिहरणस्य फलमाह :उपनमनशील :उपनामुक -, यज्ञ एनमुपगतो भवति। पयस - :उत्पतिविषये श्रुति :

प्रासिञ्चत्तत्पयो भवत्तस्मदेतमायां गवि सत्यां :तामु हाग्निरभिदध्यौ मिथुन्यनया स्यामिति तां सम्बभूव तस्यां रेत" शृतमग्नेर्हि रेतस्यस्माद्यदि कृष्णायां यदिरोहिण्यां शुक्लमेव भवत्यग्निसंकाशमग्नेर्हि रेतस्तस्मात् प्रथमदुग्धमुष्णं भवत्यग्नेर्हि रेत":[11] एवं पयोरूपस्य हविषउत्पतिं विचार्य अग्निसूर्यवायूनां मध्ये कस्मै प्रथम देयम् तथा कस्मै च तदनन्तरम् इति सर्वं : अनया अधस्तनया कण्डिकया विचार्यते। ते होयुः। हन्तेद ं जुहवामहा इति कस्मै न इदं प्रथमाय होष्यन्तीति मह्यमिति हैवाग्निरुवाच योऽयं पर्वते मह्यमिति सूर्य्यस्ते न सम्पादयां च क्रुस्ते हासम्पाद्योचुप्रजापतिमेव पितरं प्रत्ययाम स यस्मै न :

इदं प्रथमाय होतव्यं वक्ष्यति तस्मै न इदं प्रथमाय होपयन्तीति ते प्रजापतिं पितरं प्रतीत्योचुः कस्मै न इदं प्रथमाय होपयन्तीति।। स होवाच। अग्नयेऽग्निरनुष्ठ्या स्वं रेतप्रजनयिष्यते तथा प्रजनिष्यतध्व इत्यथ तुभ्यमिति सूर्यमथ यदेव : हूयमानस्य व्यश्नुते तदेवैतस्य योऽयं पवत इति तदेभ्य इदमप्येतर्हि तथैव जुहवत्यग्नय एव सायं सूर्याय प्रातरथ यदेव हूनमानस्य व्यश्नुते तदेवैतस्य योऽयं पवते।।[12] द्वाभ्यां कण्डिकाभ्यां हविषप्रक्षेपं केन क्रमेण अग्नौ भवति इति विचारितम्। : काले सूर्यायस्वाहा :अग्नये स्वाहा। वायवे स्वाहा प्रात :काले सूर्यश्च। सायंकाले प्रथम:प्रात :देव :प्रमुख :सायंकाले अग्नि वायवे स्वाहा च मन्त्रन कल्पिता। :उत्पत्ति :भवत्येव। यावत्कालं त्यागो न विधीयते तावत् प्रजाया :त्याग :भवति। हविष : संपाद्यते परन्तु सूक्ष्मरीत्या सर्वत्र अस्य यज्ञस्य प्रकृतौ :यज्ञस्य एका विशिष्टा प्रक्रिया स्थूलभावेन अस्माभि :अयमर्थ भवति। यज्ञस्य प्रक्रिया :विस्तारअस्मानुपदिशति यत् जीवने यागस्य महत्वं भवेत्। यागमाध्यमेन सृष्टिप्रपञ्चस्य विकास : । सर्वतोभावेन अस्यां प्रक्रियायां:साधित योगदानं देयम्। एष भाव - :अनया कण्डिकया प्रकटित :

ते हुत्वा देवाः। इमां प्रजाति प्राजायन्त। यैषामियं प्रजातिरिमां विजितिं व्यजयन्त विजितिरिममेव लोकमग्निरजयदन्तरिक्षं वायुर्दिवमेव सूर्यस यो हैवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोत्येतां हैव प्रजाति प्रजायते यामेत एतत्प्राजायन्तैतां विजितिं विजयते यामेत : एतद्व्यजयन्तैतैरु हैव सलोको भवति य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति तस्माद्वा अग्निहोत्रं होतव्यम्।।[13] तथा च कात्यायन - :

प्रदीप्तामभिजुहोत्यग्निर्योतिरिति सजूरिति वा। अग्निर्वच इति ब्रह्मवर्चसकामस्य।"

अग्निशब्दे सूर्य"इति :सूर्य इति वा प्रात :रात्र्युषसाह्वेति वा ज्योति :[14]

सोमयागस्य माहात्म्यं वेदेषु सर्वत्र परिगीतम्। एष यागयागानां विशिष्य सोमसंस्थाना :ं कृते प्रयुक्तो वर्तते। सोमयागस्य विज्ञानं सम्पादनं च मनुष्याणां कल्याणाय सम्पद्यते। अस्मिन् यागे प्रामुख्येन धनस्योपयोगो भवति। निर्धनस्य कृते नास्त्यत्राधिकारः। वस्त्र परिधापनस्य वैशिष्ट्यं ब्राह्मणग्रन्थे निगदितम्। वस्त्र परिधापनात् सिद्ध्यति यदयं मनुष्यधनाढ्यो : पुरुषस्य गात्रं सदा वाससां आच्छादितं भवति। इदमपि अत्रावधेयं यत् वस्त्र परिधापनं विना बहिर्न :अस्ति। समृद्धिमत - पार्श्वे कदापि नग्नो न गच्छेत् उक्तञ्च शतपथब्राह्मणे :गन्तव्यम्। तथा च गो अथ वासपरिधत्ते। सर्वत्वायैव : स्वामेवास्मिन्नेतत्वचं दधाति या ह वा इयं गोस्त्वक्पुरुषे हैषाऽग्र आस। ते देवा अब्रुवन्। गौ र्वा इदं सर्वं बिभर्ति हन्त येयं पुरुषे त्वग्गव्येतां दधाम तयैषा वर्षन्तं तया हिमं तया घृणिं तितिक्षिष्यत इति। तेऽवच्छाय पुरुषम्। गव्येतां त्वचमदधुस्तयैषां वर्षन्तं तया हिमं तया घृणिं तितिक्षते। अवच्छितो हि वै पुरुष। तस्मादस्य यत्रैव क्व च कुशो वा यद्वा विकृन्तीति तत एव :

पुरुषाद्वासो बिभर्येतां ह्यस्मिास्त्वचमदधुस्तस्मादु सुवासा एव :लोहितमुत्पतति तस्मिन्नेतां त्वचमदधुर्वास एव तस्मान्नान्य बुभूषे स्वया त्वचा समृध्या इति तस्मादप्यश्लीलं सुवाससं दिदृक्षन्ते स्वया हि त्वचा समृद्धो भवति। नो हान्ते गोर्नग्न : सुवाससमुपयैव :स्यात्। वेद ह गौरहमस्य त्वचं बिभर्मीति सा बिभ्यती त्रसति त्वचं मऽआदास्यतऽइति तस्मादु गाव निश्रयन्ते।।[15]सोमक्रमण प्रसंगे अनेकेषु द्रव्येषु गौकीदृशी भवेत :एकं द्रव्यं भवति। सा गौ : तस्यावर्णविषये शतपथब्राह्मणे : - प्रस्तूयते :संक्षिप्ता चर्चा कृता। आशीर्वादात्मिकेयं कण्डिका अद्य

प्रमोषीर्मोऽ अहं तव वीरं विदेय तव देवि :स संख्यापयति। समख्ये देव्या धिया सं दक्षिणयोरुचक्षसा। मा मऽआय" पुत्रं :संदृशीत्याशिषमेवैतदाशास्ते पुत्रो वै वीरविदेयं तव संदृशीत्यैवैतदाह"[16] अस्या - कण्डिकायां भाष्यम् :

स संख्यापयतीति। संख्यापनमन्त्रं पठति -

समख्ये देव्येत्यादिना। अत्र कात्यायन"एनां वाचयति सोमक्रयण्या च समीक्ष्यमाणां समख्य इति" :[17] अस्य मन्त्रस्यायमर्थः। अहं धिया देव्या धीर्देवी हि सोमक्रयणी प्रागुक्ता। अतो वाग्रूपया सोमक्रयण्या समख्ये दृष्टा भवामीत्यर्थः। दक्षिणापि सोमक्रयणी। अत।:मा प्रमोषी :। हे सोमक्रयणि मे आयु:उरुचक्षसा प्रभूतदर्शनया तया समख्ये। अथ प्रत्यक्षवाद : मा प्रमोषिषम्। हे देवि तव संदृशि सन्दर्शने सति वीरं पुत् :मा ऊ अहम् अहमपि तव आयुरं विदेय लभेय। अयं मन्त्र : इति। :पुत्रो वै वीर - पर इत्याह आशिषमेवैतदिति वीर शब्दार्थमाह :आशीअनन्तरं सोमक्रयणी या गौकिं :भवति तस्या : - किं स्यात् एतत् सर्वं ब्राह्मणग्रन्थे विचारितम् तद्यथा :वय :लक्षणं भवेत् तस्य

सा या बभ्रुः पिङ्गाक्षी। सा सोमक्रयणी " यत्र वा इन्द्राविष्णू त्रेधा सहस्रं व्यैरयेतां तदेकाऽत्यरिच्यत तां त्रेधा प्राजनयतां तस्माद्योऽप्येतर्हि त्रेधा सहस्रं व्याकुर्यादेकैवातिरिच्येत"[18] अयं भावसा या बभ्रुः - सोमक्रयण्या लक्षणमिभद्यातुमाह : पिङ्गाक्षीत्यादिना। बभ्रुः पिङ्गाक्षी सोमक्रयणी श्रेष्ठेत्यभिधातुमाख्यायिकामाह यत्र वेति।

गोसहस्राक्षिणाविभाग समये सहस्र। त्रेधा व्यैरयेताम् विभज्य प्रेरितवन्तौ। ताम् अतिरिक्तां त्रेधा वभ्रवरुण रोहिणीरूपेण त्रिविधां प्राजनयताम् उदपादयताम्। उत्पादनप्रकारस्तैत्तिरीयकेऽपि स्पष्टमाम्नात - :तामप्सु प्रावेशयन्त्सोमायोदेहीति सा रोहिणी पिङ्गलैकयनी रूपं कृत्वा त्रयस्त्रिंशता च त्रिभिश्च शतैः सहोदैत्। अत्र गवां त्रिविधत्वमुक्तम्। त्रिषु वर्णेषु प्रसंगानुरोधेन का श्रेष्ठा भवति इति श्रुति मुखेन विचार ।:कृत :"सा या बभ्रुः पिङ्गाक्षी। सा सोमक्रयण्यश्च या रोहिणी सा वाघ्नीं यामिदं राजा संग्राम जित्वोदाकुरुतऽथ या रोहिणी श्येताक्षी सा पितृदेवत्या यामिदं पितृभ्यो घ्नन्ति"[19] अयमर्थ :

सा या इति। बभ्रुः चतुर्वर्णा। पिङ्गो - मुख्यानुकल्पभेदेन सोमक्रयणीत्वं प्रदर्शयितुं तद्विभागमाह :त्रिविधायास्तस्या गो सा :पिङ्गले अक्षिणी यस्या रोहितवर्णा सा वाघ्नी वृत्रहा इन्द्रराजा संग्राम जित्वा परकीयाद् :तद्देवत्या। इदानीं तनो : राष्ट्रात् यां रोहिणीम् उदाकुरुते स्वीकरोति सा वाघ्नी इत्यर्थः। श्येताक्षी कृष्णलोचना। सा पितृदेवत्या इदं इदानीं इदं अर्थाय घ्नन्ति। :इदानीम् पितृभ्य इदानीं तिसृषु गोषु कस्याकथं केन प्रकारेण सोमक्रयणकर्मणि भवेत् इति :विनियोग : अघस्तनया कण्डिकया विचारितम्।

तद्यथा -सा या बभ्रुः पिङ्गाक्षी। सा सोमक्रयणी स्यात् यदि बभ्रु पिङ्गाक्षी विन्देदरुणा स्यात् यद्यरुणां न विन्देद्रोहिणी वाघ्नी स्यादिहिण्यै ह त्वेव श्येताक्ष्या आशां नेयात्"[20]

इत्थं विधानस्वरूपमभिधाय विनियोगप्रकारमाह सा चेति। बभ्रुः पिङ्गाक्षी सोमक्रमे मुख्या। तद्भावे अरुणा अव्यक्तरागा। तदभावे रोहिणी। सा यदि श्येताक्षी स्यात् तादृश्यासोमक्रयणी " - :आशां अपि नेयात् न कुर्यात् तत्र कात्यायन : तिष्ठत्यलक्षिताव्यङ्गा प्ृरवीतारज्जुबद्धाबभ्रु"पिङ्गला पिङ्गलाभावे अरुणा अरुणाभावे रोहिण्यश्येताक्षी :[21]

सोम क्रयणी गौदिव्यभावमापन्ना :वैशिष्ट्यं सर्वत्र श्रुतावनुमोदितम्। एतादृशी गौ :प्रागेव उत्तमा भवति। अस्या :जन्मत : जन्म व्यवहार सिदध्यर्थमेव। सा प्रथमा च भवति। :मन्यते। अस्यासोमतत्वस्य सृष्टौ महत्वं भवति तथा सोमात् जगत : :मूलकारणभूतस्य सोमस्य क्रयणाय सा गौ :सिद्धिः क्रियते। इदं जगत् सोमेन परिपुष्टं निर्मितं च भवति। तादृशस्य जगत - माहात्म्यं कथ्यते :प्रयुज्यते। अनया कण्डिकया तस्या

सा स्यादप्रवीता। वाग्वा एषा निदानेन"यत्सोमक्रयण्ययातयाम्नी वा इयं वागयातयाम्न्यप्रवीता तस्मादप्रवीता स्यात् सा स्यादवण्डाऽकूटाऽकाणाऽकर्णा ऽलक्षिताऽसप्तशफा सा हि एकरूपैकरूपा हीयं वाक्।।[22]

अयमर्थ सोमक्रयण्या गर्भात् प्राक् अवस्थानं सार्थवादं विद्यते। सा स्यादप्रवीता। :'वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु' अत्र प्रजननमर्थः। अप्रवीता अगृहीतगर्भा इति। अयातयाम्नी अगतरसा। बहुभिरसकृदुच्यमानाया अपि वाचोऽगतरसत्वं - सोमक्रयण्या वाग्रूपत्वादयातयाम्न्या भवितव्यम्। अत एकहायनीपरिग्रहे गर्भरूपरसनिर्गमाभावाद्वागनुगुण्यं :प्रसिद्धम्। अत भवति। तस्मादप्रवीता भव्ेत्। इत्थं वर्णवयोविशेषमभिधाय अङ्गवैकल्याभावमाह :अवण्डाकूटेति। वण्डा वधिष्णु - छिन्नकर्णा - अवण्डा तद्विपरीता भवेत्। कूटा एक शृंगी। काणा एकाक्षी। कर्णा, लक्षिता तप्तायशलाकया चिह्निता :,

सप्तशफा एकस्मिन् पादे एकेन शफेन हीना उक्तदोषवर्जिताउक्तदोषवर "एकरूपा :्जितत्वमेवैकरूप्यम्, सम्पूर्णावयवेत्यर्थः।

सोमप्रकरणे बह्वीभि :परम्परया आचार्यै :अर्थ :गवां चर्चा सम्पादिता। आसां कण्डिकानां तावत् साक्षात् य :कण्डिकाभि : सम्भाव्यन्ते तस्मात् न वक्तुं शक्यते इदमित्थं :। वेदार्थस्य दुरूहत्वात् अनेकेऽर्था:स च गृहीत :संसाधित अयमेवार्थ : भवन्ति तेषाञ्च चर्चा यथाज्ञानं सम्पादितम्। :। के च दोषा:सर्वोत्तम

अत्रैव प्रसंगेऽस्मिन् अनया कण्डिकया गवां महत्वं प्रकटितम् -

गौर्वे प्रतिधुक्। तस्यै शृश तस्यै शरस्तस्यै दधि तस्यै मस्तु तस्याऽ आतञ्चनं तस्यै नवनीतं तस्यै घृत"ं तस्या आमिक्षा तस्यै वाजिनम्।।[23]अनन्तरं बहुभि माहात्म्यं प्रकटितम्। :तस्या :कण्डिकाभि :

सोमो राजाहतीत्याह सोमविक्रयी :श्फेन ते क्रीणानीति। भूयो वा अत"

भूय एवातसोमो राजार्हति महाँस्त्वेव गोहिमेत्यध्वर्युरेतान्येव दशवीर्याण्युदाख्यायाह पदा तेऽर्धेन ते गवा ते क्रीणामीति : क्रीतसोमो राजेत्याह सोमविक्रयी वयांसि प्रब्रूहीति। स आह। चन्द्रं ते वस्त्रं ते छागा ते धेनुस्ते मिथुनौ ते गावौ : सम्पादयन्त्यथ यदध्वर्युरेव :सम्पादयन्ति तस्मादिदं सकृत्सर्वं पण्यमर्वाक्पणन्ते पर :तिस्रस्तेऽन्या इति सयदाक्पणन्ते पर गोवीर्याण्युदाचष्टे न सोमस्य सोमविक्रयी महितो वै सोमो देवो हि सोमोऽथैतदध्वर्युँ महयति तस्यै पश्यन्वीर्याणि क्रीणादिति तस्मादध्वर्युरेव गोवीर्याण्युदाचष्टे न सोमस्य सोमविक्रयी।।[24] अनेन पर्यालोचनेन ज्ञायते गौसोमयागस्य : सर्वाणि अङ्गानि अतुल्यानि विद्यन्ते :गो :विशिष्टो भागो भवति। अस्या। गां विना संसारस्य सुखं कदाचिदपि नैव कल्पयितुं शक्यते। अस्यरक्षिता भवति। :मूलं बीजं यज्ञ एव। यज्ञस्य सदा संरक्षणं कर्त्तव्यम्। यज्ञरक्षणात् गौ :जगत : कल्पितः। यद्यपि सम्बन्धोऽय :प्रसिद्धः। अस्य ग्रह्यागस्य वत्सेन सह कश्चित् संबन्ध :सोमयागान्तर्गते ग्रहयागं अर्थवादात्मक तथापि अर्थवादस्य मीमांसायां प्रमाणमङ्गीकृतमेव। :वत्सगोपुत्रो भवति। अस्य वत्सस्य शास्त्रान्तरेषु : वयसाक्रमेण वृषो भवति तथा च सेचन :वत्सं विना कथं भवेत्। वत्स :विशिष्टं महत्वं कल्पितम्। गोसमुदायस्य विकास समर्थो जायते। तस्मात् अस्य संरक्षणं च कर्तव्यम्। प्रकारान्तरेण ग्रहयागस्य चर्चा कुर्वन् आह -

वत्सो वाऽएषः। एतस्यै गायत्र्यै यज्ञो वै गायत्री द्वादशस्तोत्राणि द्वादश"

शास्त्राणि तच्चुर्विंशतिश्चतुर्विंशत्यक्षरा वै गायत्री तस्या एष वत्सस्तं यद्गोपायन्ति गोपायन्ति वा इमान्वत्सान्दोहाय यदिदं पयो दुह एवमियं गायत्री यजमानाय सर्वान् कामान् दोहाता ऽ इति तस्माद्वै गोपायन्ति।[25] अस्मिन् काण्डे दक्षिणाद्रव्यस्य महत्वञ्च प्रकटितम्। तत्र चतस्र - । आसु एकं द्रव्यं गौरपि वर्तते तद्यथा:प्रशंसिता :दक्षिणा :

चतस्रो वै दक्षिणा। हिरण्यं गौर्वासोऽश्वो न वै तदव"कपते यदश्वस्य पादमवदध्याद्यद्वा गोपादमवदध्यात्तस्माद्दशाहोमीये : वाससि हिरण्यं प्रबध्यावधाय जुहोति।[26]

तथा च तत्रैव -अथ गौ"प्राणमेवैतयाऽऽत्मनस्त्रायते प्राणो हि गौरन्न हि गौरन्नं हि प्राणस्तां रुद्राय होत्रेऽददात् :[27]

गो देवता रुद्रोऽस्ति। सामान्येन पशूनां रुद्र एव देवतां तथापि शतपथब्राह्मणे किञ्चित् निगदितम्। :

अथ गां प्रत्येति। रुद्राय त्वा मह्यं वरुणो ददात्विति रुद्राय ह्येतां वरुणोऽददात् सोऽमृतत्वमशीय प्राणोदात्रऽ एधि मह्यं " "प्रतिग्रहीत्र इति[28]

शतपथब्राह्मणे श्रूयते एकपञ्चमेकाण्डे तृतीयाध्याये प्राप्यते। अस्मिन् यागे शितिपृष्ठ :रत्नयागः। अस्य रत्नयागस्य पाठ : स्यात् सा अत्र ग्राह्या। प्रमाणाय :पृष्ठभगे श्वेत :गो :दक्षिणालेन दीयते। शितिपृष्ठ इत्युक्ते श्वेतपृष्ठः। यस्या :गौ

मूलमेव उपन्यस्ते -

अ"थ श्वोभूते। पुरोहितस्य गृहान् परेत्य बार्हस्पत्यं चहें निर्वपति बृहस्पतिर्वै देवानां पुरोहित एष वा एतस्य पुरोहितो भवति तस्माद् बार्हस्पत्यो भवत्येतद्वा अस्थैकं रत्नं यत्पुरोहितस्तस्मा एवैतेन सूयते तं स्वमनपक्रमिणं कुरुते तस्य शितिपृष्ठो गौर्दक्षिणौषा वा ऊर्ध्वा बृहस्पतेर्दिक्तदेष उपरिष्टात् अर्यम्णपन्थास्तस्माच्छितिपृष्ठो बार्हस्पत्यस्य दक्षिणा।। :[29] अत्र प्रकरणे ध्यातव्यं वर्तते दक्षिणायाप्रयोजनं यज्ञे भवति नास्त्यत्र संदेहः। तत्रापि रत्नयागेऽस्मिन् दक्षिणायां वर्णभेदेन :, वयोभेदेन, लिङ्भेदेन च गवां महत्वं कथितम्। श्रौत यागस्य एकैकमपि अङ्गं कथितम्। श्रौतयागस्य एकैकमपि अङ्गं महत्वपूर्णं भवति। एकस्यापि त्यागे अङ्गवैकल्य दोष - उदाह्रियन्ते :सम्भवति। तस्मात् काश्चित् कण्डिका : अथ श्वोभूते। मिहष्यै गृहान्परेत्य। आहित्यं चरं निर्वपतीयं वै पृथिव्यदितिसेयं देवान :ाॅ पत्न्येषा वा एतस्य पत्नी भवति तस्मादाहित्यो भवत्येतद्वा अस्यैकं रत्नं यन्महिषी तस्याऽएवैतेन सूयते तां स्वामनपक्रमिणी कुरुते तस्यै धेनुर्दक्षिणा धेनुरिव वा इयं मनुष्येभ्य सर्वान्कामान् दुहेमाता धेनुर्मातेव वा इयं मनुष्यान् विभर्ति तस्माद्धेनुर्दक्षिणा। : अथ शवोभूते। ग्रामण्यो गृहान्परेत्य मारुतं सप्तकपालं पुरोडाशं निर्वपति विशो वै मारुतो वैश्यो वै ग्रामणीस्तस्मान्मारुतो भवत्येतद्वा अस्यैकं रत्नं

यद्दामणीस्तस्मा एवैतेन सूयते तं अस्यैकं रत्नं यद्धामणीस्तस्मा एवैतेन सूयते तं स्वमनपक्रमिणं कुरुते तस्य पूषन्गौदक्षिणा भूमा वा एतद्रूपाणां यत् पृषतोगोविंशो वै मारुतो भूमो वै विट् तस्मात् पृषन्गौदक्षिणा।। अथ श्वोभूतो क्षत्तुर्गृहान् परेत्य सावित्रं द्वादशकपालं वाऽष्टाकपालं वा पुरोडाशं निर्वपति सविता वै देवानां प्रसविता प्रसविता वै क्षत्ता तस्मात् सावित्रो भवत्येद्वा अस्यैकं रत्नं यत्क्षत्ता तस्मा एवैतेन सूयते तं स्वमनपक्रमिणं कुरुते तस्य श्येतोऽनड्वान् दक्षिणैष वै सविता य एष तपत्येति वा एष एत्यनड्वान् युक्तस्तद्यच्छयेतो भवति श्येत् इव ह्येष उद्यंश्चास्तं च यन्भवति तस्माच्छयेतोनड्वान् दक्षिणा। अथ श्वोभूते। सङ्ग्रहीतुर्गृहान् परेत्याश्विनं द्विकपालं पुरोडाशं निर्वपति सयोनी वा अश्विनौ सयोनी सव्यष्टुसारथी समानं हि रथं अधितिष्ठतस्मादश्विनौ भवत्येद्वा अस्यैकं रत्नं यत्संग्रहीता तस्मा एवैतेन सूयते तं स्वमनपक्रमिणं कुरुते तस्य यमौ गावौ दक्षिणा तौ हि सयोनी यद्यमौ यदि यमौ न विन्देदप्यनूचीनगर्भावेव गावौ दक्षिणा स्यातां त उ ह्यपि समानयोनी।।

अथ श्वोभूते। भागदुघस्य गृहान् परेत्य पौष्णं चरुं निर्वपति। पूषा वै देवानां भागदुघः। एष वा एतस्य भागदुघो भवति। तस्मात् पौष्णो भवति एतद्वा अस्यैकं रत्नं यद्भागदुघः। तस्मात् एवैतेन सूयते तं स्वमनपक्रमिणं कुरुते। तस्य श्यामो गौर्दक्षिणा। तस्यासावेव वन्धुयोऽसौ त्रिषं युक्तेषु। :[30]

अनन्तरं दक्षिणाया - विशिष्टा प्रतिभाति तद्यथा :क्रमे एका गौ :

तस्य द्विरूपो गौर्दक्षिणा शितिबाहवो शितिबालो", वाऽसिर्नखरोबालदाम्ना उक्षावपनं प्रबद्धमेतद् उ हि तयोर्भवति"[31]

अस्यार्थं प्रकाशयन् सायणाचार्यतस्य रौद्रहविषो दक्षिणां विद्यते तस्य द्विरूप इति। शितिबाहुः श्वेतबाहुः वा भवेत् - ब्रूते : :शितिबाल, श्वेतबालो वा बाहौ वाले वा श्वेतत्वम्। सर्वाङ्गे कृष्णवर्णइति द्विरूपत्वम्। दक्षिणान्तरं विद्यत्ते असिरिति। : । बालदाम्नी रोमस्रजा प्रवद्धम् अक्षावपनं पात्रम् अक्षा उप्यन्ते अस्मिन्निति अक्षावपनम्। :असि कृपाण :कोष:नखरो नि अक्षावपनमिति त्रीण्यपि समुच्चित्य दक्षिणा। :अक्षस्थानावपनं पात्रम्। एवं गौ असि

अथ श्वोभूते। परिवृत्यै गृहान् परेत्य नैर्ऋतं चरुं निर्वपति या वा अपुत्रा पुत्री सा परिवृत्ती स कृष्णानां व्रीहीणां नखैर्निभिद्य तण्डुलान्नैर्ऋतं चरुं श्रपयति स जुहोत्येष ते निऋते भागस्तं जुषस्व स्वाहेति या वा अपुत्रा पत्नी सा निऋति गृहीता तद्यदेवास्याऽ अत्र नैर्ऋतं रूपं तदेवैतच्छमयति तथो हैनं सूयमानं निर्ऋतं रूपं गृह्णाति तस्य दक्षिणा कृष्णा गौपरिमूर्णी : पर्यारिणी सा ह्यपि निर्ऋति गृहीता तामाह मा मेऽद्येशायां वात्सीदिति तत् पाप्मानमपादत्ते।

शतपथब्राह्मणे पञ्चमेकाण्डे तृतीयाध्याये जलानां अपाम् चर्चा विद्यते। बहुविधानि जलानि श्रुतिमुखेन स्तुतानि सन्ति। एक विशिष्टं जलं तत्र चर्चितम् यत् गोसरति तज्जलम् च ग्राह्यम्। अस्य जलस्य अभिषेक कर्मणि :प्रसवे यज्जलं नि :

।:साधित :क्वचिदुपयोग

श्रुतेतथापि मूलां श्रुतिं प्रबन्धस्य गौरवाय :रहस्यं न कोऽपि जानाति। ऋषीणां किमत्र विज्ञानं सर्वथा गवेषणस्य विषय :

- उदाहरिष्ये

अथ गोर्विजायमानाया उल्ब्या ग"ृह्णाति शक्वरीस्थ राष्ट्रदाराष्ट्रं मे दत्त स्वाहा शक्वरीस्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्तेति ताभिरषिञ्चति"[32]

पञ्चमकाण्डस्यान्तिमे भागे अतिरात्रमध्ये दक्षिणायादक्षिणायां :प्रकरणं पठितम्। तत्र दक्षिणायां एका विशिष्टा गौ :

- कथिता

'तस्य नपुंसको गौर्दक्षिणान वा एष स्त्री पुमान् यन्नपुंसको गौर्यदह पुमांस्तेन न स्त्री यदु स्त्री तेनो न पुमांस्तस्मान्नपुंसको "

"गौर्दक्षिणा[33] राजसूययागान्तर्गते कानिचित् अङ्गानि भवन्ति तत्र होने दक्षिणायां धेनो - विधानं वर्तते : तिस्रो धेनूझैत्रे। भूमा वै तिस्रो धेनवो भूमा होता तस्मात्तिस्रो धेनूोत्रे"[34]

चितियागस्य वर्णनप्रसंगे कस्यांदिशि गावप्राचुर्येण प्राप्यन्ते इति चर्चितम्। श्रुति प्रमाणेन ज्ञायते अश्वमेषौ उत्तरस्यां दिशि :

- तथा च प्रमाणम् :अजे प्रभूतं भवत-तथा दक्षिणस्यां गो :विशेषेण भवत

अश्वं चाविं चोत्तरतः। एतस्यां त"द्दिश्येतौ पशू दधाति तस्मादेतस्यां दिश्येतौ पशूभूयिष्ठौ।। गां चाजं च दक्षिणतः। एतस्यां तद्दिश्येतौ पशू दधाति तस्मादेतस्यां दिश्येतौ पशू भूयिष्ठौ।।[35]दक्षिणदेशे गोरुपधानमनूद्य स्तुतिवन्मन्त्रं विद्यते -

यतसोमो हि सर्वदा पयोलक्षणस्यामृतस्य स :अजस्र :एष :स :्यन्दनात्। इन्दोस्तु कदाचिदुपक्षयो विद्यत इति तदभिप्रायेण अजस्रम् इत्युक्तम्। भुरण्युरिति। दोहनाभिर्भर्तारमित्येतदुक्तं भवति, गोजातीयस्य घृतत्वात् अथ वा गौ : सर्वदाह्लादकत्वात् कृषिसाधनत्वेन भर्तृत्वात् भुरण्युम् इति। अग्निमीड इति। यतो ग :सोम :अजस्र :पुङ्गव ौ :आग्नेय : अग्निम् प्राञ्चम् उद्धरन्ति :अतोऽसावग्निः। यत, प्राञ्चमेव होमादिना उपचरन्ति। अतोऽग्निपूर्वस्मिन् :पूर्वचिति : तेन तेन :ऋतुश :इष्टकाचितिलक्षणै :पर्वभि :चीयते इति यत् तेन एष :अग्नि :। एषःप्रदेशेरनुष्ठेयस्य प्रतीतिर्यस्य स तथोक्त ऋतुवा कल्पते। चितिलक्षणानां पर्वणामृतुरूपत्वादित्यर्थः। विराट् वा। अन्न साधनत्वात् विराजोऽन्नत्वम् गोरपि

तथैवान्नत्वमिति विराड् गौरेवेत्यर्थः। सर्वदाह्लादकत्वेन अजस्रम् इन्दुम् अरुषम् आरोचमानम् कृष्यादिसाधनत्वेन भर्तारम् पूर्वचित्तिम् पूर्वत्रानुष्ठेय प्रतीतिविशिष्टम्। अग्निम् तदीयत्वेन तदात्मकम् गाम् अत्रोपधानाय नमोभिनमस्कारैर्युक्तोऽहम् : तथाविधस्त्वम् अदितिम् अखण्डनीयं विराजम् अन्नसाधनं गाम् मा :कल्पमान :ऋतुश :चितिलक्षणै :ईडे। हे अग्ने। पर्वभि । अनेनेदं सिद्ध्यति यत् गवि सर्वेषां छन्दसां प्रादुर्भावो भवति। सर्वेषां:हिंसीदेवानां यागवि राराजन्ते। :सर्वा :ता :शक्तय : कर्तुं शक्यते। अन्नादीनां :गोभि :मनुष्याणां सामाजिकानां कल्याणाय च गवां संरक्षणमावश्यकम्। कृषिकर्मणो विकास सकाशादेवानुमीयते। सर्वतो पायेन अस्याः :तस्या :वस्त्रादीनां च संप्राप्ति संरक्षण विधेयं नो चेत् संसारस्य विनाश : ।:अनया कण्डिकया प्रकटीकृत :संभवति। अयमेव भाव

'अथ दक्षिणतो गाम्। अजस्रमिन्दुमरुषमिति सोमो वा इन्दुः स हैष सोमोऽजस्रो यद्गौरण्युभिति भर्तारमित्येतदग्निमीडे) पूर्वचित्तिमिति प्राञ्चं :पूर्वचितिं नमोभिरित्याग्नेयो वै गौह्यमग्निमुदरंति प्राञ्चमुपचरन्ति स पर्वभिर्ऋतुशकल्पमान इति : ":कल्पते गां मा हिंसीरदितिं विराजमिति विराड् वै गौरन्नं वैविराडन्नमु गौ :यद्वा एष चीयते तदेष पर्वभिर्ऋतुश[36] अस्यां कण्डिकायां स्पष्टमिदं प्रतिपादितं यत् गौअन्नरनामस्य कारण :अन्नम् भवति। अयं भाव :भूतेयं गौः। आपत्सु विपत्सु चेयं गौ विधेयम्। :विधीयन्ते तथैव गोसंरक्षणं विविधोपायै :पारयित्री भवति। यथा अन्नसंरक्षणाय अनेके प्रयासा : गोवध : - पालनीया भवति तद्यथा :कदापि न कर्तव्यः। अस्यां कण्डिकायां स्पष्टमेव लिखितं गौ

"अथ गौ। इमं साहस्रं शतधारमुत्समिति स:ाहस्रो वा एष शतधार ऽ उत्सो यद्गौळच्यमानं सरिरस्य मध्य इतीमे वै लोका सरिरमुपजीव्यमानम् एषु लोकेष्वित्येतद्धृतं दुहानामदितिं जनायेति घृतं वा एषाऽदितिर्जनाय दुहेऽग्ने मा हिंसीपरमे : व्यमोन्नितीमे वै लोका परमं व्योमैषु लोकेष्वेनं मा हिंसीरित्येतद्वयमारण्यमनु त े दिशामीति तदस्मै गवयमारण्यमनुदिशति तेन चिन्वानस्तन्वो निषीदेति तेन चिन्वान आत्मानं संस्कुरुष्वेत्येतद्वयं ते शुगृच्छतु यं द्विष्मस्तं ते शृगृच्छत्विति तद्वये च शुचं दधातियं च द्वेष्टि तस्मिंश्च।।[37] चितियागे इष्टकायाप्रयोगो भवति। मृन्निर्मिता इष्टका अत :्र चिनोति। इष्टका धेनु : वस्त्रादिकं प्रयच्छति इष्टका च यजमानस्य -मनुष्याय सर्वं सौख्यं अन्न :समा भवति अर्थात् धेनुतुल्या प्रतीयते। लोके धेनु सौख्यं साधयति। ऋषीणां अभिप्रायो वर्तते चिति निर्माणे एकैकं द्रव्यं शुद्धं भवेत् एकैका इष्टका शुद्धा दृढा च स्यात् अन्ृयथा सुखस्य अभीष्टस्य च हानिर्भवति। सामान्यस्यपि अवहेलनं न कुर्यात्। सावधानेन वस्तूनां परीक्षणं कृत्वैव यज्ञे योजयेत्। तस्मादुक्तमृषिणा –

"प्रत्येत्येष्टका धेनूशतरुद्रियेण चाद्भिश्च शमयित्वा शुचमस्य पाप्मानमपहत्य प्रत्येत्येष्टक :कुरुते। एतद्वाऽ एनं देवा :ा धेनूकुर्वत तथैवैनमयमेतच्छतरुद्रियेण चाद्भिश्च शमयित्वा शुचमस्य पाप्मानमपहत्य प्रत्येत्येष्टका धेनू"कुरुते :[38]

कुर्वीतेत्यु हैक आहुः। आसीनो वै धेनुं दोग्धीति तिष्ठस्त्वेव कुर्वीतेमे वै लोका एषोऽग्निस्तिष्ठन्तीव वा इमे लोका :आसीन" अथो तिष्ठन् वै वीर्यवत्तर":[39] विहितं धेनुकरणम्। आसीनेन संपाद्यमिति केषांचिच्छाखिनां सोपपत्तिकं मतं पूर्वपक्षयितुं दर्शयति आसीन इति। स्वमतमाह तिष्ठंस्त्वेवेति। तिष्ठन् एव कुर्वीत न पुनरासीन इत्येवकारेण पूर्वगुपन्यस्तस्य मतस्य निरागः। स्वमत उपपत्तिमाहा इमे वा इति एषइमे पृथिव्यादयो लोकाः। कुतः प्रजापतिस्तावत् :अग्नि :संचित : स प्रजापतिर्व्यसंसतायमेव स योऽयमग्निश्चीयते :पृथिव्यादिलोकहेतुत्वेन तदात्मकः। एपोऽग्निः प्रजापत्यात्मकः। स य लोकाश्चैते। तिष्ठन्तीव ऊया अबतिष्ठन्त इवा अतश्च :इत्युक्तत्वाता एवं प्रजापत्यात्मना अग्निरिमे लोका पृथिव्यादिलोकत्रयात्मकस्याग्नेरवयवीभूतानामिष्टकानां धेनुकरण स्थित्वा संपाद्यम्। अपि च अग्निवल्लोके तिष्ठन् पुरुषो वीर्यवत्तरो भवति न त्वासीन :। ततश्च वीर्यवानिव भूत्वाऽनुकरोति। यथा धेनवोऽभिमतं पयो दुहन्ति तद्वदेवैता अपीष्टका: स्वाभिलषितं दुहन्ति इति बुद्ध्याधेनुरूपेणानुसंधानं क्रियते। धेनवश्च वीर्यवत्तरेण जनेन दुह्यमानाभूयः पयो दुहन्ति न : पुनदुर्बलेन। अतोऽत्रापि स्वभिलषितदोहनार्थं धेनुकरणं वीर्यवता सम्पाद्यम्। तच्च वीर्यवत्वं तिष्ठत एव सम्भवतीति कुर्यादिति भावः। :तिष्ठन्नेव धेनू तिष्ठन्नपि कथं तिष्ठन् कुर्यादिति 'उदप्राङ्' इति ऐशानी दिगुच्यते तदभिमुखस्तिष्ठन्नित्यर्थः। लोके हि यजमानस्य पूर्वभागे धेनोदक्षिणतो दोहनात् स्वाभिलषित :प्रत्यङ्मुखतयावस्थानात् दोग्धृणां च प्रत्यङ्मुखाया धेनो : दोहनार्थे इष्टकानां धेनुकरणे तथा करणमुचितमित्याह पुरस्ताद्वा।

धेनुकरणं स्थानविशेष अनयाकण्डिकया स्मर्यते स यत्राभ्याप्नोति। तदभिमृश्यैतद्यजुर्जपतीमा मे अग्न इष्टका धेनवः " सन्त्वित्यग्निर्हेतासां धेनुकरणस्येष्टे तस्मादेतावतीनां देवतानामग्निमेवामन्त्रयत एका च दश चान्तश्च परार्धश्चेत्येष हावरो भूमा यदेका च दश चाथ हैष पराध्यो भूमा ।यदन्तश्च परार्धश्चावरार्धतश्चैवैना एतत्परार्धतश्च परिगृह्य देवा धेनूरकुवंत तथैवेना अयमेतदवरार्धतश्चैव परार्धतश्च परिगृह्य धेनू :कर्तुममुत्र वाऽएष एता ब्रह्मणा यजुषाबह्वी :कुरुते तस्मादपि नाद्रियेत् बह्वी : कुरुतेऽथ यत्संतनोति कामानेव तत्सन्तनोति।।[40] अयमर्थअग्नेरात्मभागस्योपरि यत्र स्प्रष्टुमाप्नोति तत् स्थानम् अभिमृश्य : इति अग्न्यात्मभागस्य इत्यर्थः। अग्नि व्यतिरिक्तासु बह्वीदेवतासु सतीष्वपि :इमा मे अग्न। इति मन्त्र जपेत्। अत्र आत्मन सामोपलम्भादिष्टकामग :तत्राग्निमेव प्राधान्येन किम् अवयवव्यापारेऽवयविनान्य वयवत्वेनाग्निस्तासां धेनुकरणे समर्थः,

इति भावः। मन्त्रे आदौ एका च दश चेति अवसाने अन्तश्च परार्द्धश्चेति संख्याविशेष प्रयोगस्याभिप्रायमाह एका च दश चेति। य एषअवरायो भूमा अवकृष्टं बहुत्वम् अवरसंख्यापरमसीमा शताद्यपेक्षया दशत्वसंख्या अवरा ततोऽप्यवरा : एकत्वसंख्या। ततश्चार्वोचीनायापराद्ध्यो भूमा उत्कृष्टं बहुत्वम् :अभावादिति। यदन्तश्चेति। य एव पुन :संख्याया : अधिकसंख्या। एकदशशतसहस्रादिसंख्यापेक्षयाऽन्तस्याधिकत्वम्। ततोऽपि परार्द्धस्याधिकत्वम्, तत् उत्तरस्या अधिकसंख्याया अभावात् इत्यर्थः। एवं च देवा :शतादिसंख्याका एना :न्यूनसंख्याभूम्ना अधिकसंख्या भूम्ना च मह्यत : कुरुते। :परितो गृह्य धेनू :इष्टका

नन्वेवं सति मन्त्रे यत्संख्यानामिष्टकानां धेनुरूपता सम्पाद्यते तत् संख्याका इष्टकाधेनवः क्रियन्ते। : तथाप्युक्तसंख्यातिक्रमेण तत्संख्यानुसाराद्

बह्वी :बह्वी :कर्तुं नाद्रियेत। कथं तथेष्टमेतत्। इह लोकेऽपि ब्रह्मणा वृहता वीर्यवता इत्यर्थः। तेन यजुर्मन्त्रेण एता इष्टका : कुरुते मन्त्रसामर्थ्यादल्पस्य बहुभवनं श्रूयते। तथा च तैत्तिर :एकादिपरार्द्धान्तसंख्याकाीया श्रुति - : 'धान्यमसि धिनुहि देवान् इत्याह। एतस्य यजुषो वीर्येण। यावदेका देवता कामयते यावदेका। तावदाहुतिप्रथते। न हि तदस्ति। यत्तावदेव : अथ यत्संतनोति - स्यात्। यावज्जुहोति इति। मन्त्रे एका च दश च इत्यादिना उत्तरोत्तराधिकसंख्या सन्तानस्य फलमाह कामानेव तत्संतनोति।। अयंभावददाति यजमानः। परन्तु :स्रवेण स्वल्पमेवाज्यं तत्तदाहुतौ देवेभ्य :यज्ञादौ वयं पश्याम : संकोचश्च कल्प्यते। :प्रभूतो जायते। मन्त्रशक्त्या वस्तुषु विकास :मन्त्रस्य तादृशी शक्तिरस्ति यया शक्त्या स्वल्पोऽपि पदार्थ अद्यतनीये युगे मन्त्रविज्ञानसय रहस्य स्फोटकन :कश्चन विद्वान् भवति। प्रायेण अस्मिन् कस्मिन्काले मन्त्रस्य तात्पर्य जना : सावधानेन भावने मन्त्रस्य :। अत:जानन्ति उच्चारणमात्रेण कार्यसिद्धिर्मन्यते। तत्रापि उच्चारणे भवन्ति केचन दोषा परम्परया अध्ययनं कृत्वा रहस्यं चोद्घाटयेत्। अस्मिन् देशेअनेके मनीषिण ।:आसन् प्रयोगनिपुणा :

स यदाहैका च दश चान्तश्च परार्धश्चेति वाग्वा एका वाग्दश वागन्तो :कुरुते। वाग्वा अयमग्निर्वाचा हि चित :यद्वेवेष्टका धेनू" वाक्परा| वाचमेव तद्देवा धेनुमकुर्वत तथैवैतद्यजमानो वाचमेव धेनुं कुरुतेऽथ यत्सन्तनोति वाचमेव तत्संतनोत्येतामेऽ अग्नऽइष्टका धेनवः सन्त्वमुत्रामुर्ष्मिल्लोके इत्येतद्वा एना सिल्लोके धेनूकुरुते तथो :कुरुतेऽथैना एतदमुष्मिल्लोके धेनू : हैनर्मता

उभयोलोकयो अन्त्यस्मॅश्चामुष्मिंश्च।।"[141] अयं भावमन्त्ररूपया वाचा चितत्वादग्निर्वागात्मकः। एकत्वादिका च संख्या : वाचा प्ृरकाश्यमानत्वात् वागात्मिका। एवं च सति: अग्न्यवयीभूतानाष्टिकानाम् 'एका च दश च' इत्यादिसंख्या प्रकाशकेन मन्त्रेण देवा वाचम् एव धेनुम् अकुर्वन्। अत इदानीन्तनोऽपि यजमानतद्वदेव करोति। एकत्वादिसंख्याना : वागात्मकत्वादुत्तरोत्तराधिक संख्या संतानेन वाचमेव भूयसीमविच्छिन्नां सम्पादितवान् भवतीत्याह अथेति। ननु च इमा मे अग्न इष्टका धेनवः सन्तु इत्यनेन धेनुरूपत्वसंपादनात् पुनरपि तदेव इत्यादिना सम्पाद्यत इति पौन "एता मे अग्ने" :अस्मिँल्लोके इह लोके धेनू :रुक्त्याशंकां निवारयति एतद्वा इति। इमा मे अग्ने इत्येतेनैता इष्टकाकरोति। अथ 'एता मे अग्ने' इत्यनेन अमुष्मिँल्लोके स्वर्गे धेनू। इष्टकानां लोकद्वयेऽपि :करोति। अतश्च पृथगर्थत्वान्न पुनरुक्तिरिति भाव : अपि :अस्मिंश्चामुष्मिश्च इति उभयोर्लोकयो :इष्टकारूपा धेनव :धेनुरूपतासम्पादनस्य फलमाह तथो हेति। तथा सति एता एवम् यजमानं भुञ्जन्ति पालयन्तीत्यर्थः। हे अग्ने इमा इष्टका इहलोके एकत्वादिपरार्द्धान्तसंख्याविशिष्टा धेनवः न केवलं हि इह लोक एव किन्तु हे अग्ने अमुत्रेत्येतत्पदं मन्त्रं एव विवृणोति अमुष्मिल्लोक इति। तत्रापि एता इष्टका मे धेनवः सन्तु इति मन्त्रार्थः।

शतपथब्राह्मणस्य एकादशे काण्डे जनकयाज्ञवल्क्ययो अग्निहोत्रसंबन्धेऽस्ति। :संवाद :जनको इ वैदेहः। बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे स ह गवां सहस्रंमवरुन्धन्नुवाचैता वो ब्राह्मणा यो ब्रह्मिष्ठः स उदजतामिति।। स होवाच। याज्ञवल्क्योऽर्वाचीरेताऽ " इति ते हाचुस्त्वं खिन्नो याज्ञवल्क्य ब्रह्मिष्ठोऽसी उ इति स होवाच नमोस्तु ब्रह्मिष्ठाय गोकामा एव वयं स्म ऽ इति।[42]

अयमत्र विशेषप्राणशब्दाभिधेय परमात्मरूपतां विजिगीषु कथामुखेन :अग्निहोत्रदर्श पूर्णामासादियागदेवतानां तत्वत : आख्यायिकां प्रस्तौति। विदेहदेशानां राजा वैदेहः। बहुदक्षिणेनेति। सहस्रसर्वव :विवक्षुर्दसदक्षिणेनेत्यर्थः। यज्ञेन ईजे इष्टवान्। स ह गवामित्यादि। सयुष्माकं :व :गवां सहस्रं यज्ञसंभाराय अवरुन्धन् स्थापयन्नुवाच। हे ब्राह्मणा :खलु जनक : उदजतां उत्क्षिपतु स्वगृहं गमयत्वित् :सहस्रसंख्याकागा :ब्रह्मनिष्ठो विद्यातिशयवान्। स एता :मध्ये यो ब्रह्मिष्ठयर्थः। स एवं राज्ञो वाक्यमाकर्ण्य याज्ञवल्क्यो मदीयं गृहं प्रति एता गाव :गा :एता :अस्मदभुखा :प्रस्थापनीया इत्युक्तवानिति। अर्वाची : :उदजतामित्यनुषंगः। एतत् याज्ञवल्क्य श्रुत्वा क्रुद्धानां अन्येषां ब्राह्मणानां वचनं दर्शयति त्वं स्विदिति हे याज्ञवल्क्य न अस्माकं मध्ये त्वं स्वित् स्वित् इति वितर्के। त्वं किम्। ब्रह्मिष्ठोसि ब्रह्मवित्तमोऽसि इति निन्दायां प्लुतिः। एवमधिक्षिप्ते सति याज्ञवल्क्येन यदुक्तं तद्दर्शयति युष्माकं मध्ये ब्रह्मिष्ठाय नमोऽस्तु। गो कामा एव वयं केवलं स्म भवाम इति। :

अनेन प्रकारेण गवां महत्वमत्रापि प्रकटितम्। अग्निहोत्रमध्ये गौप्रमुखा भवति। गां विना अग्निहोत्रस्य अनुष्ठानं कथं : क्रोधात् उद्विग्नो नानाविधिं प्रश्न चकार। :स्यात्। ब्रह्मिष्ठस्य याज्ञवल्क्यस्य शाकल्येन सह संवादोऽत्र भवति। शाकल्य :आसीत् यदयं याज्ञवल्क्य :शाकल्यस्य मनसि क्लेशअस्मासु श्रेष्ठः कथं भवति। अस्माकं मध्ये आत्मानं कथमयं ब्रह्मिष्ठेन साधितवान्। वयमपि अधीत विद्या। तस्मात् द्वेषपूर्वकं याज्ञवल्क्येन सह शास्त्रार्थं चकार। देवताविषये अनेके: प्रश्नातेन : तेषां सर्वेषां शास्त्रसम्मतं उत्तरमसौ ददौ। किन्तु :शाकल्येन उत्थापिताक्रुद्धदेवतातिरिक्तान् प्रश्नान् प्रपच्छ। इति :शाकल्य : शापं तस्मै प्रायच्छत् यद् देवतानां तिरस्कारात् क्रोधाच्च झटिति तव मृत्युभविता तथा अस्थीन्यपि तव :श्रुत्वा याज्ञवल्क्य अस्थीन :पुत्रादयो न प्राप्स्यन्ति। सद्य एव तस्य शाकल्यस्य मृत्युरभवत्। तस्य शिष्याि एकीकृत्य वस्त्रमध्ये ररक्षुपरन्तु : चौरास्तावत् स्वर्णबुद्ध्या अस्थीनि नीत्वा जग्मुः। अस्य प्रसंगस्य मूले इदमस्ति यद् ब्रह्मिष्ठस्य तिरस्कारो न विधेयः। सेवा स्वगृहं आनीतवान्। :सहस्रं गा :सदा कर्तव्या। ब्रह्मिष्ठः याज्ञवल्क्य ज्ञानिनां सम्माननं मधुपर्कैः गोदानैश्च पुराकाले भवति स्म। इदानीमपि गौः अस्माभि पूज्यते। :

द्वादशे काण्डे अग्निहोत्रमध्ये गोसंबन्धीप्रायश्चितं वर्णितम् तद्यथा –

यस्याग्निहोत्रं दोह्यमानं स्कन्देत्। किं तत्र कर्म। का प्रायश्चित्तीरिति अद्भिरुपनिनीय परिशिष्टेन स्कन्नप्रायश्चितेनाभिमश्"य। जुहुयात्। यद्युनीचीस्थाली स्यात्। यदि वा भिद्येत। स्कन्नप्रायश्चित्तैनैवाभिमृश्य अद्भिरुपनिनीय। यदन्यद्विंदेत् तेन जुहुयात्।।

यस्याग्निहोत्री दोह्यमानोपविशेत् किं तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति।

यस्याग्निहोत्री दोह्यमाना वाश्येत किं तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति।

यस्याग्निहोत्री लोहितं दुहीत किं तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति।

यस्याग्निहोत्रन्दोह्यमानममेध्यमापद्येत किं तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति।

यस्याग्निहोत्रन्दोहितममेध्यमापद्येत किं तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति।

यस्याग्निहोत्रमधिश्रितममेध्यमापद्येत किं तत्र कमर्म का प्रायश्चित्तिरिति।[43]

शतपथब्राह्मणे त्रयोदशे काण्डे राष्ट्रस्य समृद्ध्यै किञ्चिदविज्ञानं प्रोक्तम्।

यजुर्वेदस्य सुप्रसिद्धमन् :त्र - राष्ट्रोपासनायां पठितः। प्रायेण कर्मकाण्डे आशीर्वाद प्रदाने मन्त्रस्यास्य पाठः श्रूयते :

आब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायताम् –

अस्मिन् मन्त्रे राष्ट्रस्य समृध्यर्थं एका विशिष्टा धेनु भवति। :पाठिता। सा च दोग्ध्री धेनु :

अस्य ब्राह्मणम् अत्र –

"दोग्ध्री धेनुरिति। धेन्वामेव पयो दधाति तस्मात् पुरा धेनुदोग्ध्री जज्ञे"[44]

शतपथब्राह्मणे चतुर्दशेकाण्डे प्रवर्यप्रकरणे गवां स्तवनं संक्षेपेण कृतम्।

तद्यथा

सरस्वती हि :अथ गामाह्वयति। जघनेन गार्हपत्यं यन्निड पादित एहि सरस्वत्येहीतीडा हि गौरदितिर्हि गौ" गौरथोच्चैराह्वयति

नाम्नाऽसावेह्यसावेहीति त्रि":[45]

अस्य ब्राह्मणस्य भाष्यमपि अत्र अपेक्षते। अथ दैवीभि - धर्मदुही गोराह्वानं विद्यते :संज्ञाभि :

अथ गामाह्वयति। अथ रज्ज्वादानानन्तरं जघनेन गार्हपत्यं यत् गार्हपत्यस्यादूरेण पश्चिमदेशेन गच्छन् अध्वर्युइड एहि : इत्ादिभि। तथा च तैत्तिरीयके गर्गत्रिरात्रे :संज्ञा :त्रिभिर्वाक्यैरुपांशु गामाह्वयति। इडादिति सरस्वती शब्दा गौवैदिका : "इडे रंतेऽदिते सरस्वति प्रिये प्रेयसि महि विश्रुति एतानि अघ्नियै नामानि - सहस्रतमी गां प्रस्तुत्य एवमाम्ना यते[46]

इमां प्रसिद्धिं हि शब्देन द्योतयन् इडादिशब्दागोर्नामानि इति व्याचष्टे। इडा हि गौरिति। अथ लौकिकेन नाम्ना तस्या : आह्वानं विधते अथोच्चैराह्वयति।

अथ देवनामभिराहवानान्तरं असावेहि इति लौकिकेन नाम्ना त्रिरुच्चैराह्वयति। असौ इति अदस् शब्द : । त्रिराह्वानस्य:संबुद्ध्यन्तनामसामान्य निर्देशाभिनयार्थमसाविहीति त्रिराह्वानस्याभिनयार्थमसाविहीति त्रिर्वचनम्। अयमर्थः यत् गौनाम व्यावहारिकं गंगादिकं नाम तत् संबुद्ध्यन्तमुक्त्वा तेन एहीति पदं संयोज्य गंगे एहि इत्येवं प्रकारेण : त्रिराह्वानं

कार्यमिति। एवं द्विविधैर्नामभिधर्मदुहोगोराह्वानं तित्तिरिणा स्पष्टमाम्नातम् इड एह्यदिति एहि सरस्वत्येहीत्याह। एतानि वा - अस्यै देवनामानि देवनामैरेवैनमाह्वयति। असावेडसावेह्यसावेहीत्याह। एतानि वा अस्यै मनुष्यानामनि। मनुष्यनामैरेवैनमाह्वयति।

एवं उभयविधैर्नामभिराहूताया आगतायास्तस्याबन्धनं विधत्ते। तां धर्मदुघां धेन :ु ं आगतां देवयजनदेशं प्राप्तां आदित्यैरास्नासि इति मन्त्रेण पूर्वमुपात्तया रज्ज्वा अभिदधाति बघ्नाति। इन्द्राण्या उष्णीषइति मन्त्रभागस्य तात्पर्यमाह : शिरो वेष्टनं विश्वरूपत :उष्णीष :इन्द्राणी ह वा तत्करोति। इन्द्राणी नाम इन्द्रस्य प्रियतमा पत्नी जाया। तस्यामःअतिशयेन : :उक्तलक्षण :शुक्लकृष्णपीतादिनानावर्णयुक्तत्वेन चित्रभूत इत्यर्थः। तत्तेन मन्त्रभागेन हे रज्जो स :सर्वरूपयुक्त :सर्वरूपतम तमेव उष्णीषं करोति मन्त्रपाठेन :धेनो :असिभवसि इत्याह प्रतिपादयति। अध्वर्युश्च एतत् एतेन मन्त्रेण अस्या :उष्णीष निवर्तयति।

अथ दोहनाय वत्सविसर्जने विद्यते। अथ रज्ज्वा बन्धनान्तरं वत्सं उपार्जति उपसृजति पूषासि इत्यनेन मन्त्रेण। एतन्मन्त्रप्रयोगमुपपाद्य उपसंहरति अयं वै पूषाऽसीतीति। यअयमन्तरिक्षे वायुः पवते अयं खलु पुषा। कुत एतदिति : इदं सर्वं जगत् पुष्यति :खलु वायु :चेदुच्यते। एष पोषयति। यदिदं किं च जगद्वर्षति मेघैश्च आत्मना प्रेरितैवृष्टिं उत्पाद्य : एतासां गवां पोषयिता बर्द्धयिता। तथा च तैत्तिरीयके :सिञ्चति। तस्मात् पोषकत्वात् पूषा इत्युच्यते। अपि च एष एव वायु वत्सापाकरण मन्त्रव्याख्यानरूपे ब्राह्मणे पशूनां वाय्वधीनत्वं स्पष्टमवगम्यते। वायवस्थेत्याह वायुर्वान्तरिक्षेस्याध्यक्ष। : वायव एवैनान् परिददाति इति। यस्मादेवं तस्माद् वत्समुपसृजन् अध्वर्युः पूषासि इति मन्त्रं :खलु वै पशव :अन्तरिक्षदेवत्या ब्रूयात्।

इदमन्त्रावधेयं भवति यत् गोदोहनात् प्राक् वत्सस्य कृते दुग्धपानं विहितम्। वत्सतं वत्सं :आदौ धयति अनन्तरं च दोहक : - :पृथक् संस्थाप्य दोहनं संपादयेत्। यथा चाह श्रुति

इदमन्त्रावधेयं भवति यत् गोदोहनात् प्राक् वत्सस्य कृते दुग्धपानं विहितम्। वत्सतं वत्सं :आदौ धयति अनन्तरं च दोहक : - :पृथक् संस्थाप्य दोहनं संपादयेत्। यथा चाह श्रुति

अ"थोन्नयति। घर्माय दीष्वेत्येष वा अत्र घर्मो रसो भवति यमेषा पिन्वते तस्मै दयस्वेत्येवैतदाह"[47]

अयमर्थ वत्सस्य पुनर्बन्धनं विद्यते। :

अथोन्नयति घायदीष्वेति। वत्समुपसृज्य प्रस्तुतायां गवि अथ अनन्तरं घर्माय दीष्व इति मन्त्रेण वत्सं उन्नयति उत्कृष्य ऊधअथ एतत् व्याचष्टे। एष वा अत्र घर्मो रसो भवति यं पय आत्मकं रसं एषा :प्रदेशात् अन्यत्र नयति पुरतो बध्नातीत्यर्थ :

पिन्वते सिंचति दुग्धे एष :गौएव रसोऽत्र अस्मिन्मन्त्रे धर्मभवति तस्मै रसाय तादर्थ्य चतुर्थी। रसात्मकं :धर्मशब्दाभिधेय : दधस्व देहीति इयमेवार्थं एतन्मन्त्रवाक्यमाह। :धर्मोयुक्तं पय

वत्स गोदु :बन्धनं कृत्वा सावधानेन गो दोहनं विधेयं। यदि परोक्षे वत्सस्य बन्धनं क्रियते चेत् सा गौ :पुरत :ग्धदाने असमर्था भवति। :स्यात्। तथा क्षीरस्य च हानि :

गौदोहन विषये -

प्रत्यघत्तान्तावेवैततद्य प्रीणाति :अथ पिन्वने पिन्वयति अश्विभ्याम्पिन्वस्वेत्यश्विनावेवैतदाहाश्विनौ वा एतद्यज्ञस्य शिर" तस्मादादाहाश्विभ्यां पिन्वस्वेति।।

सरस्वत्यै पिन्वस्वेति। वाग्वै सरस्वती वाचा वा एतदश्विनौ यज्ञस्य शिरप्रत्यघत्तान्तावेवैतत् प्रीणातितस्मादाह सरस्वत्यै : पिन्वस्वेति।

इन्द्राय पिन्वस्वेति। इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता सा यैव यज्ञस्य देवता तयैवैतदश्विनौ यज्ञस्य शिरप्रत्यघत्तान्तावेवैतत् प्रीण :ाति तस्मादाहेन्द्राय पिन्वस्वेति।[48]

अयं भावअनन्तरं दोहनं विधत्ते। अथ वत्सापानन्तरं पिन्वने दोहनपात्रे पिन्वयति सेचयति गां दोग्धि। अश्विभ्यां इति : मन्त्रेण। अस्य मन्त्रप्रथमभागस्य तात्पर्यमाह। यज्ञस्य एतत् छिन्नं शिरः। अश्विनौ खलु देवौ पुरा प्रत्यधत्तां स ंधानं कृतवन्तौ एतत् एतेन मन्त्रेण तावेव प्रीणाति तर्पयतीत्यर्थः। यस्मादेवं तस्मात कारणात् अश्विभ्यां इति वाक्यं ब्रूयात्।

अथ द्वितीयं भागमनूद्य व्याचष्टे। सरस्वत्यै पिन्वस्वेति। अत्र सरस्वत्यै इति सरस्वतीशब्देन वागेव उच्यते। अश्विनौ हि वाचा मन्त्ररूपया खलु पुरा यज्ञस्य एतच्छिरसंघानभूतां तामेव वाचं एतेन सरस्वत्यै पिन्वस्व इति :यज्ञशिर :प्रत्यघत्ताम्। अत : मन्त्रभागेन प्रीणाति तर्पयति।

अथ तृतीयभागमनूद्य व्याचष्टे -

इन्द्राय पिन्वस्वेति। इन्द्रः एव खलु यज्ञस्य सोमयागस्य प्रधानभूता देवता। कात्स्न्ये न माध्यं दिनसनभावत्वात्। तद्धि यज्ञस्य शरीरम्। गृहस्य पृष्ठवंशस्थानीयैः पृष्ठस्तोत्रैउपेतत्वात्। तस्मात् सा तादृशी या एब यज्ञस्य देवता तयैव देवतया : प्रत्यधत्ताम्। अतस्तामेव देवतां एतदेतेन मन्त्रभागेन प्रीणाति तर्पयति। यस्मादेव तस्मा :साधनभूतया अश्विनौ यज्ञस्य शिरत् देवता प्रतिपादकं इन्द्राय पिन्वस्व इति मन्त्रवाक्यं ब्रूयात्।

अथ दोहनसमये सर्वतदोहनसमयोत्पन्नान् :प्रसृतानां विपुषामभिमन्त्रणं विधत्ते। स्वाहेन्द्रवत् इति मन्त्रं त्रिर्बुवन् विप्रुष : बिंदून अभिमन्त्रयते। तत्र इन्द्रशब्दस्य तात्पर्यमाह इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता सोमेवैतत् प्रीणाति इति।

गोदनं कर्म यज्ञे विधिपूर्वकं क्रियते। मन्त्रेण स्तनमालभते। दुग्धं तावत् स्तनमध्ये निहितं भवति प्रार्थनया स्तुत्या च तदुग्धं बहिः नि - सरति। विधिहीनं कर्म यज्ञस्य माहात्म्यं फलं च नाशयति गीतायां च एष भावा प्रकटिता:

विधिही"नमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम्।

श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते।।[49]

तस्मात् श्रौतसूत्रस्य भावं स्वीकृत्य कार्यं सम्पादनीयम्। उक्तं च कात्यायनेन -

"यस्ते स्तन इति स्तनमालभते"[50]

तथा च शातपथीश्रुति :

अथास्यै स्तनमभिपद्यते। यस्ते स्तनशशयो यो मयोभूरि :ति यस्ते स्तनो निहितो गुहायामित्येवैतदाह यो रत्नधा वसुविध : सुदत्र इति यो घनानान्दाता वसुवित् पणाय्यऽ इत्येवैतदाह येन विश्वा पुष्यसि वार्याणीति येन सर्वान्देवान् सर्वाणि भूतानि बिभर्षीत्येवैतदाह सरस्वति तमिह धातवेऽकरिति वाग्वै सरस्वती सैषा धर्मदुधा यज्ञो वै वाग्यज्ञमस्मभ्यम् प्रयच्छ येन देवान् प्रीणामेत्यैवैतदाहाथ गार्हपत्यस्यर्द्धमैत्युर्वन्तरिक्षमन्वेमीत्यसावेव बन्धुः।।[51]

अयं भावइति मन्त्रेण अभिमृशेदित्यर्थः। :स्तनं अभिपद्यते आलभेत्। यस्ते स्तन :धेनो :विपुड् अभिमन्त्रणानन्तरं अस्या : अथ अस्य उपात्तस्य मन्त्र प्रथमभागस्य तात्पर्य व्याचष्टे। हे धर्मरूप धेनो ते तव स्तनगुहायां अस्माभिरदृश्ये : :स्तन :एतन्मन्त्रवाक्यमाह। अथ द्वितीयभागमनूद्य व्याचष्टे। य (इममेवा :निक्षिप्तो बभूव। योऽयमर्थ :दिव्येऽवस्थाने निहित रत्नघा रत्नानां रमणीयानां धनानां धाता दाता। वसुवित् वसूनां कनकरजतादीनां वेदिता लंभयिता। यशोभनदाता :सुदत्र : एवं गुणविशिष्टो हि पुरुषो लोके स्तूयते इति एवंरूपमेवार्थमेतन्मन्त्रवाक्यमाह। अथ :स्तुत्य :अत एव पणाय्य चतुर्थपादमनूद्य व्याचष्टे। अथ प्रतिपाद्यमाना सरस्वती वाग्वै वागात्मिकैव न तु नदीरूपा। सैव सरस्वतीएषा धर्मदुधा धर्मस्य धर्मार्थस्य पयसदोग्ध्री धेनुः। सरस्वत्येहि इ :

:त्याह्वानमन्त्रे तस्यास्तादात्म्यप्रतिपादनात् सात्र वाक् यज्ञो वै यज्ञ एव। स्तुतशस्त्रादिरूपया तयैव तस्य निष्पाद्यत्वात्। अत प्र :यज्ञं अस्मभ्यं प्रयच्छ। येन खलु यज्ञेन वयं देवान् हविर्भुजीणाम तपयमि इति अमुमेवार्थमेतन्मन्त्रवाक्यं

सरस्वतिशब्देन प्रतिपादयति। यद्यपि इह हे सरस्वति। तथाविधम् उक्तलक्षणं त्वदीयं स्तनं इहास्मिल्लोके धातवे धातुं पातुं अकब्राह्मणे व्याख्यायते। एवं दुग्ध :अर्थ :प्रतीयते। तथापि सरस्वतिशब्दसूचित :कुरु। इति मन्त्रार्थ :्वा उत्थाय होत्रा इत्युच्यमाने गार्हपत्यं समीपं गच्छेत् इत्याह। अथ दोहनान्तरं गार्हपत्यं उर्वन्तरिक्षं इति मन्त्रेण गच्छेत्। "उपद्रव पयसा" - । तथा च कात्यायनेनोक्तम्:बंधुबंधक :असावेव खलु अग्नि

"उपद्रव पयसेत्युच्यमाने गच्छत्युर्व्वन्तरिक्षमिति"[52]

एवं प्रकारेण गवां महत्वं ब्राह्मणग्रन्थेषु प्रतिपादितम्। एतेरेयब्राह्मणे छन्दसां महत्वं प्रकटयन् समासेन गवां महत्वमुपदिष्टम्। गोपथ ब्राह्मणे प्रायेण शतपथ ब्राह्मणस्यैव पक्ष। सामवेदस्य सन्ति अनेकानि ब्राह्मणानि तेषु :प्रकारान्तरेण समुपदिष्ट : क्वचित् सृष्टिप्रक्रियायां गवां वैशिष्ट्यम् भणितम्। गानप्रक्रियायां च गौसाम श्रूयते। पर्यालोचनेन गवां वैशिष्ट्यं सर्वत्र ग्रन्थेषु भणितमस्ति।

आरण्यकग्रन्थेषु गोतत्त्वविमर्श :

आरण्यकग्रन्थ। किमिदमा:अपेक्षित :। अस्य आरण्यकस्य सामान्येन प्रथमं परिचय:ब्राह्मणग्रन्थान्तर्गते पठित :रण्यकम् - सम्प्रति ब्राह्मणशेषवत् ग्रन्थान्ते पठितोऽस्ति। :आरण्यकग्रन्थ

एकत्र ब्राह्मणग्रन्थे बहुविधान :तत्रैव आरण्यके अध्यात्मयज्ञस्य महत्वं भवति। अनेन द्रव्ययज्ञस्य अनादर :द्रव्ययज्ञा : शु :किन्तु द्रव्ययज्ञादेव पाञ्चभौतिकशरीरस्य बाह्याभ्यन्तरत :प्रकटितद्धिरिष्यते। कामानां सिद्धिप्रथमं :भोगानां प्राप्ति : अध्यात्मयज्ञं प्रविशति। वाक्यान्तरेण वक्तुं शक्ये स्थूलात् सूक्ष्मस्यावाप्तिः। :जन :द्रव्ययज्ञेन सिद्ध्यति। द्रव्ययज्ञात् श्रान्त तत्रा :प्रतिभाति। अभुक्तकाम :निरर्थक :अतृप्तकामस्य अध्यात्म यज्ञे प्रवेशपि तं जनं हठात् भोक्तुमुद्वेलयति प्रेरयति च। अतसर्वप्रथमं :वर्तते मनुष्य :विपरीत :काल :। अद्यतनीय:निश्चेतव्य :द्रव्ययज्ञस्य सम्यगनुष्ठानं कृत्वा अध्यात्मयज्ञे प्रवेश : आत्मवादस्यैव चिन्तने रतो विभाति। सर्वत्र कथा प्रसंगे आत्मतत्वचिन्तनस्य वार्ता प्रामुख्येन प्रसारयति जीवनस्य प्राथमिकं महत्वमपि न वेत्यसौ कथं ब्रह्मज्ञानी भूत्वा स्वयं भ्रष्टसांसारिकान् वञ्चयितुं आत्मानं प्रदर्शयति। तस्मादत्र : वदामि वानप्रस्थानां संन्यासिनां च कृते आरण्यकं उत्पन्नम्।

आरण्यकमित्यत्र अरण्य शब्दात् भवार्थे वुञ् प्रत्ययभवति त :ेन आरण्यकमिति निष्पन्नम् अर्थात् अरण्ये भवम् आरण्यकम्। सदाशिव वामन आप्टे स्वकीये संस्कृत अंग्रेजी कोश ग्रन्थे आरण्यक शब्दस्य अर्थं प्रतिपादितवान् तस्य

भावविद्यते। अस्य ब्राह् :ग्रन्थ :कश्चित प्रौढ :धार्मिकदार्शनिक निबन्धाभ्यां संपृक्त - आरण्यकम् - वर्तते :मणसाहित्येन सह संबद्धः अस्ति। अरण्येऽनूच्यमानत्वात् आरण्यकम्।

अरण्येऽध्ययनादेव आरण्यकमुदाहृतम्।।

अत्र विचारणीयोऽयं अरण्य शब्द :लक्षणया अरण्य शब्द :कोशग्रन्थे वनस्य पर्यायत्वेन पठित :। अभिधया अरण्यशब्दः गृहेऽपि भवितुमर्हति। अस्माकं :। एकान्त:विषयोऽत्र विवेचित :चिन्तनं अभ्यासश्च एकान्ते संभवति। अतिगभीर गृहे स्थित्वा एव ग्रन्थ :आचार्या :सायणाचार्य प्रभृतयग्रन्थिभेदका :एतादृश :न श्रूयते। अत :अभवन्। तेषामरण्ये वास : - आरण्यकम् :ग्रन्थविशेष

अरण्याध्ययनादेतत् आरण्यमितीर्यते।

अरण्ये तदधीयतेत्येवं वाक्यं प्रवक्ष्यते।।

महाभारते शान्तिपर्वणि व्याख्यातं यथा दहननवनीतमुत्पद्यते मलयाचलात् चन्दनम् औषधीभिश्चामृतम् त :थैव वेदेभ्य आरण्यकम् इति ज्ञेयम्।

नवनीतं यथा दहन मलयाच्चन्दनं यथा। :

आरण्यकं च वेदेभ्य औषधिभ्योऽमृतं यथा।। :

आरण्यकेषु सकामकर्मणां प्रायेण अभावदृश्यते। अध्यात्मचिन्तने सर्वत्रास्य गतिर्भवति। बोधायनधर्मसूत्रे आरण्यकस्य : - ब्राह्मणसंज्ञा कृता

विज्ञायते क"र्मादिष्वेतैर्जुहुयात् पूतो देवलोकान् समश्नुते इति हि ब्राह्मणमिति हि ब्राह्मणम्।

आरण्यकस्य रहस्यमपि संज्ञा कृता -

एवमिमे सर्वे वेदा निर्मिता"सान्वाख्याता :ऐतिहासा :सोपनिषत्का :सब्राह्मण :सरहस्या :सकल्पा :[154]अस्य ग्रन्थस्याध्ययनाधिकारी ब्रह्मचर्यव्रतधरः कश्चिद्भवति। एतदारण्यकं सर्वं नाव्रती श्रोतुमर्हति।

अस्याध्ययनं ग्रामे उतवारण्ये भवति स्म। यो निश्चितनोतीत्यध्याहारः। स पुमानात्मानमतिशयोऽऽविर्भूतमुपास्ते। कथं स्थावरजङ्गमजीवयोराविर्भा वातिशय इति चेदुच्यते। ओषधिवनस्पतिषु स्थावरजीवशरीरेषु रस आर्द्रत्वं तदेतज्जीवात्मनो

लिङ्गम्। न हि काष्ठपाषाणादिषु रसोऽस्ति। यदपि प्राणभृत्सु जङ्गमजीवशरीरेषु चित्तमन्तकरणं तदपि जीवात्मनो : सिद :लिङ्गम्। तच्च मृत्पाषाणादिषु न दृश्यते। अतो रस चित्तजीवलिंगयो दर्शनादोषवतिशयेनाऽऽविर्भाव्ः्धः।

- गवादिपशुषु उक्त वैपरीत्यं दर्शयति"

अथेतरेषां पशूनामशनापिपासे एवाभिविज्ञानं न विज्ञातं वदन्ति न विज्ञातं पश्यन्ति न विदुः श्वस्तनं न लोका लोकौ त एतावन्तो भवन्ति यथाप्रशं हि संभवा"इति :[53]

अयमर्थ । तदेव वैलक्षण्यं:मनुष्यवैलक्षण्यद्योतनार्थोऽथ शब्द :प्रपच्यते अशनाशब्देनाशितुमिच्छोच्यते। अशनायेति पदे यकारस्य लुप्तत्वात्। येयं बुभुक्षया च पिपासा ते एवोमे अभिलक्ष्य पशूनां विज्ञानमस्ति न तु मनुष्यवत् पूर्वविज्ञानकथनादिकम्। ते गवादिपशवएतावन्त एतावन्मात्रविज्ञाना स्तात्कालिक क्षुधादिज्ञान मात्रोपेता भवन्त :ि। तत्र हेतुरुच्यते यथा प्रशं पूर्वस्मिज्ञानकर्मानुष्ठानाधिकारयुक्ते जन्मनि यादृशी प्रज्ञा शास्त्रीया लौकिकी वाऽभ्यस्ता। कर्मणोऽप्येतदुपलक्षणम्। कर्मापि विहितं प्रतिषिद्धं वा यादृशमनुष्ठितं तादृशीं प्रज्ञां तादृशं कर्मचानतिक्रम्य यस्मात् संभवा : प्राणिनां जन्मानि भवन्ति। तस्मात् ज्ञानकर्मानुसारेण पशूनां बुद्धिमानं युक्तम्। एतदेवाभिप्रेत्य परलोकगामिनं जीवं प्रति वाजसनेयिन आमनन्ति -'तं विद्याकर्मणि समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च इति पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापपापेन इति च। : तदेवं मनुष्यदेहस्योत्तमोपाधित्वात्ुतुमोपाधयस्तथापि मनुष्यस्यैव प्रायेण शास्त्राधिकारित्वात् -

पुरुष एवोक्तमयमेव महान् प्रजापतिः।

आरण्यके गूढं रहस्यमेव चर्चितम्। अनेन प्रकारेण आरण्यकं गवां भौतिकं कलेवरं नैव मीमांसितम्। क्वचित् संक्षेपेण अध्यात्मरीत्या प्रतिपादनं दृश्यते। अस्माकं शोधप्रबन्धे तादृशस्य चिन्तनस्य प्रायेण प्रयोजनं नास्ति। तस्मात् यत् किञ्चित् प्राप्तं विज्ञानं तत्र तत् सर्वं यथाज्ञानमुपन्यस्तम्।

आरण्यकन दृश्यते। आरण्यकानां संख्याऽपि न्यूना एव। रहस्यात्मको विषय उभयत्र ग्रन्थेषु :उपनिषदोर्मध्ये विषयगतो भेद-ग्रथितः। तस्मात वृहदारण्यकम् एकं आरण्यकमपि भवति उपनिषच्च। स्वातन्त्र्येण क्वचित भेद श्रूयते। :

उपनिषद् ग्रन्थेषु गोतत्त्व विमर्श :

उपनिषद् शब्दस्य व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थ - विचार्यते। शैवभाष्यभूमिकायां परिभाषा काचनकृता तामेवात्र उपस्थाप्यते :

उपनिभ्यां सदेर्धातोक्विपि चोपनिषन् :मता।

अन्तर्भावितण्यन्तस्य सदेर्विशरणादिषु।।

केचिन्नर्थेषु मन्यन्ते इदं रूपं तु संभवात्।

अनया ब्रह्मसामीप्यमुपवेष्टुं हि साधकाः।।

अर्हा भवन्ति क्षिप्रं यत् ते नैवोपनिषन्मता।

यद्वा सामीप्यमायातां सर्वभावेन वै नृणाम्।।

शिथिलयति दुःखानां समूहं प्रथमं यतः।

अविद्याहेतुकान् क्लेशान् निषादयति तत्क्षणात्।।[54]

ततो गमयति ब्रह्म तेन सोपनिषन्मता।।१ उपनिषदि शब्दे उप नि उपसर्गों षद्लु विशरणगत्यवसादनेषु इत्यर्थेषु षद् धातुश्च। सत्युपसर्गे धात्वर्थाउपनिषद्यते प्राप्यते - प्रद्योतन्ते प्रकाशन्ते वा। शब्दस्तोममहानिधौ उपनिषद् शब्दस्य व्याख्याने प्रोक्तं : ब्रह्मविद्या अनयः ा

इति[55]

तथा च शांकरभाष्ये मुण्डकोपनिषदि सन्तस्तेषां :सरा :य इमां ब्रह्मविद्यां उपनयन्त्यात्मभावेन श्रद्धभक्तिपुर - गर्भजन्मजरारोगाद्यनर्थपूगं

निशात्यति परं ब्रह्म वा गमयति अविद्यादि संसारकारणश्चात्यन्तमवसादयति विनाशयतीत्युपनिषद्।

उपनिषत्सु गवां महत्वं रहस्यात्मकेन रूपेण परिबृंहितम्। यथा छान्दोग्योपनिषदि -

"पुरुषो निधनम् :प्रतिहार :प्रस्तावो गाव उद्गीथोऽश्वा :पशुषु पञ्चविधं सामोपासीताजा हिंकारोऽवय"[56]

अयमर्थसामगानमध्ये क्रियते अस्य वर्गीकरणम् अधस् :भवति। हिंकार :सामगानस्य गानभेदेन कश्चित् विशिष्ट क्रम :तनेन रेखाङ्कनेन भवति -

1. हिंकार अजा - :

2. प्रस्ताव :अवि - :

3. उद्गीथ :गाव - :

4. प्रतिहार :अश्वा - :

5. निधनम् :पुरुष -

हिंकारादयपञ्च सामवेदस्योच्चारण प्रक्रियायां वैशिष्ट्यं विदधति। :

तत्रापि उद्गीथस्य सम्बन्ध गवा साकं वर्तते। :

चतुर्थेऽध्याये जानश्रुतिपौत्रायणस्य एक - प्राप्यते। यस्मिन् पट्शतानि गवां विषये चर्चा प्रचलति :संवाद :

तदुह जानश्रुतिषट्शतानि गवां निष्कमश्वतरीरथं प्रतिचक्रमे तं हाभ्युवाद। रैक्वेमानि षट् शतानि गवामयं :पौत्रायण : निष्कोऽयमश्वतरीरथो नु म एतां भगवो देवातां शाधि यां देवतामुपास्य इति।।

तमु ह परसहस्रं गवां निष्कमश्वतरी :पौत्रायण :प्रत्युवाचाह हारे त्वा शूद्र तवैव सह गोभिरस्त्विति तदुह पुनरेव जानश्रुति : रथं दुहितरं तदादाय प्रतिचक्रमे।

अस्मिन्नेवाध्याये सत्यकाम जाबालस्य कथा भवति। सत्यकाम जावालगौतमस्याश्रमे गत :्वा विद्याप्राप्त्यर्थं प्रार्थनाञ्चकार गौतम – सत्यकामस्य प्रार्थनाम गीकृत्य परिचयं पप्रच्छ :

तं होवाच किं गोत्रो नु सौम्यासीति स होवाच नाहमेतद्वेद भो यद्गोत्रोऽहमस्म्यपृच्छं मातरं सा मा प्रत्यब्रवीद्बध्वहं चरन्ती परिचारिणी यौवने त्वामलभे साहमेतन्न वेद यद्गोत्रस्त्वमसि जबालां तु नामास्मिसत्यकामो नाम त्वमसीति सोऽहं सत्यकामो जाबालोऽस्मि भो इति।

तं होवाच नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हति समिधं सोम्याहरोप त्वा नेष्ये न सत्यादगा इतितमुपनीय कुशानामबलानां चतुशतां : सोम्यानुसंव्रजेति ता अभिप्रस्था :गता निराकृत्योवाचेमापयन्नुवाच नासहस्रेणावर्तयेति स ह वर्षगणं प्रोवास ता यदा सहस्रं संपेदुः।।[57]

अयं भावगौतमाय सर्वं सत्यभाषणं मात्रा यदुक्तं निवेद्य गौतमात् आदेशं प्राप्य कार्य संपादितवान्। :स सत्यकामो जाबाल : सत्यकामस्य विशुद्धं सत्यं श्रुत्वा ब्राह्मणकुलोत्पन्नोऽयं इति :गौतम विनिश्चित्य उपनयनं च कारयित्वा गाश्चारणाय पालनाय तमुपदिदेश। गोसहस्रेषु कृशानां गवां चतुशत संख्याकानां पृथक् कृत्य तस्मै प्रियच्छात्राय शिष्याय : कर्तव्यः। तथा :तावत् वनमध्ये वास :न भवेयु :आसीत् यावत् इमा सहस्रसंख्याका :सोपदेशपूर्वकं ददौ। तत्र उपदेश सावधानेन गवां सेवा विधेया। इमागौतमस्य वाचं :कृशाश्च आसन्। परन्तु सत्यकाम :रोगग्रस्ता :गवा :सर्वा :

वर्षैः सहस्रं संपेदुः। अस्यामाख्यायिकायां :परिपालयन् बहुवर्षं यावत् वनमध्ये गोसेवां कुर्वन् जीवनं यापयामास। बहुभि वर्धते। :स्वयमेव जायते। मुखमण्डलस्य कान्ति :भवति। विद्या प्राप्ति :विकास :वैशिष्ट्यं इदं भवति यत् गो सेवयां विद्याया :आचारस्य च तेनैव व्याजेन परिपालनं भवति। भारतस्य प्राचीने गुरुकुले गोपालनं कर्म आवश्यकमासीत्। अन्तेवासिन दृढव्रतोभूत्वा वनमध्ये गोपालनं च :सर्वे नियमेन गोपालनं कुर्वन्ति स्म। सत्यकामो जाबालकार। कदा सहस्रं भविष्यति इति चिन्तां कदाचिदपि न कृतवान्। सद्य एव देवयोगात् एको महान् ऋषभ :गाव :सत्यकाम प्रोवाच सहस्र संख्याका : जाबालो यत्र सायं भवति :। आचार्यकुलं त्वया गोभिः साकं गन्तव्यम्। तत्रैव दिव्यं ज्ञानं तस्मै दत्तवान्। सत्यकाम:सम्पन्ना - स्म तत्रैव

अग्निष्टे वक्तेति सह श्वोभूते गा अभिप्रस्थापयांचकार ता यत्राभि सायं बभुवुः तत्र अग्निमुपसमाधाय गा उपरुध्य " "प्राङ्मुखोपविवेश :समिधमाधाय पश्चादग्ने[58]………….

मार्गमध्ये कतिपयैः दिवसविधेया। आचा :दिव्यज्ञानं प्राप्तवान्। जीवने गासवा सर्वैः मनुष्य :दिविदेवै :र्य कुलं प्राप्य आचार्यमुखात् सत्यकामस्य प्रशंसा इत्थं वर्तते -

इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव। ब्रह्मविदिव वै सौम्य भासि को नु :प्राप हाचार्यकुलं तमाचार्योऽभ्युवाद सत्यकाम" त्वानुशशासेत्यन्ये मनुष्येभ्य इति ह प्रतिजज्ञे भगवाँस्त्वेव मे कामं ब्रूयात्। श्रुतंह्येव मे भगवढ्शेभ्य आचार्योद्येव विद्या विदिता साधिष्ठं प्रापयतीति तस्मै हैवदेवोवाचात्र ह न किंचन वीयायेति वीयायेति"[59] एवं प्रकारेण उपनिषत्सु गवां महत्वं प्रकटितम्।

सन्दर्भग्रन्थाः

1. तत्रैव।
2. शुक्ल यजुर्वेद -17.93
3. शुक्ल यजुर्वेद -17.94
4. शतपथब्राह्मण :

5. शुक्ल यजुर्वेद -18.26
6. शतपथ ब्राह्मण -9.3.3.7
7. शुक्ल यजुर्वेद -18.27
8. शुक्ल यजुर्वेद -28 अध्याये।
9. शुक्ल यजुर्वेद - :31.8
10. शुक्ल यजुर्वेद - :34.21
11. शुक्ल यजुर्वेद 34.22
12. शतपथ ब्राह्मण -7.1.1.5
13. भटभास्कर तैतिरीय संहितायाम् :
14. सायणाचार्य :
15. पू - सूत्रम् .मी.2.1.7 .22-23
16. महाभारतम् उद्योगपर्व -16
17. शतपथ ब्राह्मण -1.1.5.22
18. शतपथ ब्राह्मण 1.6.3.8.1. 36
19. शतपथ ब्राह्मण -1.6.3.8.1.36
20. शतपथ ब्राह्मण -2.2.2.2.4.12
21. शतपथ ब्राह्मण तत्रैव -
22. शतपथ ब्राह्मण -2.2.2.2.4.15
23. शतपथ ब्राह्मण -2.2.2.2.4 .16-17
24. शतपथब्राह्मण -2.2.2.2.4.18
25. कात्यायनधीत सूत्रम् -4.15.8-9-10
26. 'शतपथब्राह्मण -3.1.2.1.2 .13-17

27. शतपथब्राह्मण -3.2.4.3.1.12

28. कात्यायन श्रौतसूत्रम् -7.177.178

29. शतपथ ब्राह्मण -3.2.4.3.1.13

30. शतपथब्राह्मण 3 -.2.4.3. 14

31. शतपथब्राह्मण तत्रैव -

32. कात्यायन श्रौतसूत्र -7.166

33. शतपथब्राह्मण तत्रैव

34. शतपथ ब्राह्माण -3.2.6.3.4.2

35. शतपथ ब्राह्मण तत्रैव -

36. शतपथ ब्राह्मण-4.2.3.2.4.21

37. शतपथ ब्राह्मण -4.3.1.3.4.7

38. शतपथ ब्राह्मण तत्रैव -

39. शतपथ ब्राह्मण तत्रैव -

40. शतपथनाहाण -5.3.1.2

41. शतपथब्राह्मण तत्रैव -

42. शतपथ ब्राह्मण -5.2.5.10

43. शतपथब्राह्मण -5.3.1.3.4.18

44. शतपथब्राह्मण-5.4.6.5.5.35

45. शतपथब्राह्मण -5.4.7.5.5.17

46. 'शतपथ ब्राह्मण -7.4.2.5.2 15-17

47. शतपथ ब्राह्मण-7.4.2.5.2.19

48. शतपथब्राह्मण -7.4.3.5.2.34

49. शतपथ ब्राह्मण-9.1.2.1.2.13

50. तत्रैव

51. 1 शतपथब्राह्मण तत्रैव -

52. 1 शतपथब्राह्मण ' तत्रैव

53. 1 शतपथ ब्राह्मण -11.4.6.6.3.1-2

54. 1 शतपथ ब्राह्मण -12.2.4.4.2

55. 2 शतपथ ब्राह्मण -13.1.9.3

56. 1 शतपथ ब्राह्मण -14.1.5.2.1.7

57. 2 तै-संहिता .7.1.6

58. 1 शतपथ ब्राह्मण 14 -.1.5.2.1. 10

59. 1 शतपथब्राह्मण – तत्रैव